

TOPONÍMIA DE CARDÓ. CONFLICTES, RELIGIÓ I LLEURE

Ventura Castellvell (Societat d'Onomàstica)

INTRODUCCIÓ

La toponímia de la serra de Cardó es pot analitzar des de diverses perspectives fruit de la seva trajectòria històrica. Entre els segles XII i XIX va passar per diverses senyories i a principis del segle XVII s'hi estableixen els carmelites descalços. Amb la desamortització del segle XIX, monestir i terres passen a l'Estat i després a mans privades, que els converteixen en un balneari. La serra de Cardó no té ni ha tingut cap nucli de població estable. Només en alguns moments de la història alguna casa ha estat habitada temporalment. Sí, en canvi, que sempre ha tingut una gran activitat ramadera, una agricultura reduïda als pocs espais que la constitució del terreny ho permetia i a l'explotació dels boscos, activitats dutes a terme pels habitants de les poblacions veïnes que han generat una toponímia descriptiva lligada a les característiques geogràfiques del terreny, a les diferents activitats econòmiques i a la religió. La força de la religió no es va limitar al monestir i al seu entorn immediat, sinó que es va escampar per tota la vall de Cardó per la presència de les ermites i del domini que hi exercien els frares. No ha d'estranyar que l'hagiotoponímia imperi en bona part de la vall, ni tampoc la posterior influència de l'acció del balneari sobre tot el territori. Les activitats dels seus clients no es limitaven a l'espai del balneari, sinó que s'estenien per tota la muntanya. Els propietaris de l'establiment van procurar mantenir endreçada la vall (les zones de passeig, els camins, les fonts i les ermites netes, van construir miradors, bancs de pedra, marges), perquè els clients no hi trobessin gaires dificultats. Dues d'aquestes etapes històriques, la conventual i la ludicosanitària, van crear una toponímia amb una clara identitat, ben diferent entre una i altra i també respecte a la temporalment més àmplia, la que té l'origen en tot el període històric que va del segle XII a l'actualitat.

La serra de Cardó és un dels últims contraforts de la serralada prelitoral. La part meridional rep el nom de serra del Boix, i la part septentrional, la més abrupta, que es troba entre 500 i 950 metres sobre el nivell del mar, és la que tradicionalment rep el nom de Cardó. La major part pertany a l'antic terme de Cardó i Sallent i forma l'anomenada vall de Cardó, dins el terme municipal de Benifallet (Baix Ebre), però la serra també s'estén pels termes de Rasquera (Ribera d'Ebre), Tivenys i el Perelló (Baix Ebre). La vall de Cardó forma un semicercle obert al nord-oest i té un clima sec i sa, molt agradable a l'estiu. Constituïa l'antiga baronia de Cardó i Sallent, que van senyorejar diverses famílies feudals (Montcada, Oliver i Pinyol), i el monestir cistercenc de Santa Maria de Benifassà, del regne de València. A principi del segle XVII s'hi estableix el monestir de Sant Hilarió dels carmelites descalços, fins que resta abandonat a mitjan segle XIX a causa de la desamortització. Entre els anys 1877 i 1967 s'aprofita i s'amplia l'antic edifici del monestir com a balneari, i l'any 1974 s'hi instal·la una planta embotelladora d'aigua, tancada fa pocs anys.

Dintre d'aquest massís muntanyós l'antic terme de Cardó i Sallent presenta abundants noms de lloc. La seva història i les característiques físiques del territori van propiciar la creació d'una rica i variada toponímia que en alguns aspectes és ben diferent de la dels pobles veïns. Amb la conquesta cristiana del segle XII les zones més allunyades del riu Ebre, les més muntanyoses, van restar deshabitades. La població musulmana que s'hi va quedar va concentrar-se en els nuclis més propers al riu (Miravet, Benissanet, Tivenys o Benifallet). Gràcies a la permanència musulmana en aquests llocs que voregen el riu es van mantenir més topònims d'origen àrab que als llocs repoblats, com Rasquera o Ginestar. En canvi, cap dels llocs situats en àrees muntanyoses, com Cardó i Sallent i els veïns termes de Fullola, Costumà, Segura, On o Rasquera, no han conservat, amb alguna excepció, la toponímia que els antics pobladors musulmans utilitzaven per designar els diferents espais del seu territori.

Els nous dirigents cristians van intentar repoblar la deshabitada zona muntanyosa amb resultats desiguals. Es va concedir una carta de població al terme de Cardó i Sallent, sense que mai no s'hi pogués establir una població estable. Els nuclis de Cardó i Sallent, si és que n'hi va haver, no sabem amb precisió on es trobaven. Els antics termes veïns de Fullola i Costumà, que ara pertanyen a Tortosa i Benifallet, encara que poc habitats, van mantenir-se actius un temps, però dels llocs de Segura (Benifallet) i On, que compartia terme amb Rasquera, poca cosa se'n sap. Només Rasquera va créixer i es va consolidar. Són llocs que, en general, conserven poca toponímia anterior a la conquesta cristiana del segle XII.

MARQUES TOPONÍMIQUES

Parlar de la toponímia de Cardó i restringir-la als estrictes límits de l'antic terme de Cardó i Sallent és difícil. Els contraforts que s'estenen pels termes veïns han estat protagonistes de la història i dels diversos conflictes pels quals han passat aquestes muntanyes, i conseqüentment la denominació dels espais ha anat més enllà dels límits històrics. És per això que els noms de lloc que aquí s'esmenten pertanyen al terme de Cardó i Sallent i als termes veïns de Tivenys, Rasquera, Benifallet i l'antic terme de Costumà.

Cardó conserva dos estrats toponímics que corresponen a la presència del convent dels carmelites descalços i al període d'explotació comercial del balneari. Es tracta d'una toponímia lligada a la funció de cada un d'aquests dos centres, ben diferenciats entre un i altre, encara que amb una base física que conté elements comuns (aïllament, pau, bon clima, aigua o bellesa paisatgística). Els va diferenciar els objectius i el component humà. Aquests dos estrats estan lligats i influenciats per un estrat anterior i simultani alhora, dominant, generador de nous topònims i d'abast més ampli. És la toponímia que neix a partir de l'orografia, l'activitat humana i econòmica, l'aigua, el bestiar, els boscos, les enveges (pel control i l'ús de l'aigua i dels boscos), les venjances (incendis), la intransigència (murs). Activitats i conflictes generats per les exigències de cada moment, per l'augment de les necessitats socials quan creix la població de la zona o per qualsevol altra circumstància que generi desequilibris socials. Es tracta d'una toponímia molt variada, sobretot si es compara amb la creada en les èpoques conventual (religiosa) i del balneari (comercial).

El període conventual deixa una petjada molt profunda, amb una toponímia religiosa delimitada en el temps i encara ben vigent. El període del balneari manté la toponímia anterior, sobretot els hagiòtopònims creats en temps dels carmelites, i en crea de nous lligats a l'oci, a l'esgambí i al moment històric. La toponímia del període que correspon a l'estrat anterior i alhora simultani als dos períodes ja esmentats és diversa, no té límits temporals, es manté productiva i és menys marcada que la dels altres dos períodes. Entre els topònims d'aquest tercer grup multitemporal, de conflictes pels límits, pels boscos i per les pastures, es van crear molts topònims que, amb l'arribada dels carmelites primer, i de l'establiment del balneari després, es van mantenir vius, i superaren el pas dels segles. Altres s'han perdut, sovint substituïts per noms nous i que només coneixem per la documentació d'arxiu. Una mostra d'aquesta toponímia, actual i pretèrita, apareix en aquest escrit.

TOPONÍMIA i conflictes, límits, pastures... (segles XIII-XX)

La toponímia d'aquest bloc és molt diversa i menys limitada que la generada en temps del monestir i del balneari. No té la influència de la religió ni la de l'activitat d'un balneari. És per l'absència d'aquests condicionants que la creació de topònims és menys forçada, més natural, si es pot dir així, més lligada als processos d'identificació toponímica que es produeixen en territoris de característiques orogràfiques, històriques i socioeconòmiques similars. És per això que els límits temporals que s'han indicat són tan amplis i flexibles com ho permet la història.

Confiscació de ramats, construcció de murs, incendis, reclamacions de domini, veïns poderosos, amollonaments..., són exemples de la manca d'estabilitat a les terres de la serra de Cardó. La riquesa de les seves muntanyes es troba en les fonts, els boscos i la vegetació. Són precisament l'aigua, la fusta, els espais de pastura o, en menor grau, la caça i també, en alguna ocasió, la palma per a fer cabassos, les riqueses cobejades pels pobles veïns i per la no tan llunyana ciutat de Tortosa, que van ocasionar la majoria dels conflictes entre els senyors de Cardó i els termes limítrofes. És per això que calia acordar i recordar els límits del terme amb els pobles veïns. Els documents d'establiment o de confirmació dels límits ens forneixen antics topònims, alguns encara vigents. Els noms de Cardó i Sallent, a més de Quinxà, Peramola i Som, són els noms de lloc més antics, els que indiquen els límits del terme. Apareixen per primera vegada l'any 1207 a la donació que va fer el comte Ramon Berenguer IV per poblar al terme.¹²⁵ En aquesta primera escriptura els dos noms de la baronia, Cardó i Sallent, apareixen units. No se sap si es tractava d'una sola casa o diverses, ni tampoc on es trobaven, amb precisió, cada un dels dos llocs. L'ús conjunt d'aquest dos topònims es repetirà a la documentació consultada fins a finals del segle XVIII. A partir de llavors s'anirà reduint i, sobretot a causa de la desaparició del senyoriu, es passarà a utilitzar només el nom de Cardó.

L'any 1294, amb l'amollonament dels límits entre el territori general de Tortosa (Cardó i Sallent, Fullola, Costumà i Benifallet en formaven part) i la batllia de Miravet (Rasquera i On hi pertanyien), s'esmenten diversos topònims que limiten amb el terme de Cardó i Sallent o hi són molt propers (els Puigs Bessons —el

¹²⁵ Font Rius (1969-1983), document 224.

document anomena el Puig Bessó major i el Puig Bessó menor—, el barranc del Roudor, el tossal de Santos, el portell de Cosp, la Llacuna de Rasquera, la punta de la Llacuna de Rasquera, les penyes de la Llacuna de Rasquera, el serradal de Pessols, el serradal Superior, el Camp de Guillem Morria, el Puig, el lloc de la Contesa, el coll de la Contesa, el Camp Roig, el lloc d'On, la casa d'On, la plana d'On, el morral de la Serra de la Facera, el coll de la Balç, la coma de la Balç, la roca de la Balç, el lloc de Segura, la font de Segura i el Coll de Miravet).¹²⁶

De l'aprofitament de l'aigua, dels prats i de la caça ja en parlen els primers documents. La concessió d'una carta de poblament a Cardó i Sallent era justificada. Es va concedir amb la intenció d'aprofitar els seus recursos naturals, perquè era un lloc amb abundant vegetació gràcies a la seva situació geogràfica i a l'aigua. En canvi la seva morfologia, amb poques i petites planes de costosa explotació agrícola, no permetia l'establiment de gaires pobladors. Les terres de Cardó eren més apropiades per al pasturatge i l'explotació dels boscs que per a la pollegana. En van donar fe els nombrosos ramats que hi peixien i els senyals de les placetes de carboneres, exemples vius del no molt llunyà aprofitament dels boscs. Agrícolament només s'aprofitaven les petites feixes limitades per marges construïts per l'home per guanyar espais a la costeruda muntanya. S'hi podien cultivar els arbres tradicionals, com els olivers i els ametllers, i la vinya, i en els pocs horts de Cardó, arbres fruiters i hortalisses.

El bestiar

La presència del bestiar a les muntanyes de Cardó va ser notable, i ja s'ha dit que va ser un dels causants de la majoria dels conflictes. Per això en tots els temps de la seva història destaca l'onomàstica lligada a la ramaderia. La seva importància ve certificada per l'existència de genèrics (mallades, o el seu sinònim atans, malladars, cabanyals o lligallo) alguns fossilitzats com a topònims, relacionats amb espais de descans, llocs de pas i fonts o abeuradors per al bestiar.

Les mallades o atans eren llocs arrecerats o tancats on s'aturaven els pastors i els seus ramats a descansar, a passar la nit o tot un dia. En canvi els malladars eren llocs naturals coberts, coves o balmes, apropiats per fer-hi mallada, és a dir, per pernoctar o posar-se a recer en cas de mal temps. Es coneixen les mallades de la Fumada o de la Fumadeta, de la Serra Mala; dels Foguerets, del Portell del Bancal Negre, de les Pedrisses del Diumenge, la de Cabrafeixet —al terme del Perelló— i l'Atans Sobirà —que també dona nom al tossalet de l'Atans Sobirà, nom que pressuposa l'existència d'un Atans Jussà. Entre els malladars, el del Planàs, a la partida del Planàs, al coll d'Odres, i el de la balma de les Cabres, al barranc de l'ermita de la Mare de Déu del Carme, i els malladarets de Viamà. Altres llocs de recer on es feia mallada són la cova dels Porcs, la cova o coveta de l'Eguasser; la cova de Culla, gran i espaiosa balma situada en un cingle al terme de Costumà, destacat recer de bestiar al dit terme de Costumà, i la Cova Fumada, nom que podria tenir l'origen en els senyals que hi va deixar el fum d'algun dels nombrosos incendis que hi va haver als boscs de Cardó o dels focs que encenien els pastors que hi trobaven aixopluc.

Hi ha llocs amb presència de corrals permanents per al bestiar (el Corralet de la Pedra, la Corralissa) o de cabanyes o barraques per al descans dels pastors o per a altres activitats rurals que en ocasions van rebre el nom de cabanyals. Aquest podria ser el cas d'una heretat documentada a Cardó a principis del segle XVII dita dels Cabanyals. Els llocs de pas eren les carrerades o lligallos, com el lligallo de Cantavella, camí de transhumància que provenia de Castellot, Aliaga i Cantavella, a l'Aragó, i arribava fins a la serra de Cardó (Jassans, 1988: 55). El *Llibre del Pastoret* de l'any 1589, llibre que certificava aquests camins o lligallos, abeuradors i zones de descans per a ramats i pastors, diu que hi ha fonts o abeuradors a la partida dels Horts de Cardó, al barranc de la Canaleta, prop del camí que per davant de la cascada va a la vall del Diumenge (Beguir, 1948: 40). Aquestes fonts o abeuradors potser són la de l'aigua dels Borbolls, l'aigua de la Canal i l'aigua del Saltet o del Saltet dels Gregos, que reguen aquests Horts de Cardó de l'heretat de Cardó (en aquests tres casos el mot aigua té el sentit de corrent d'aigua). És molt conegut el Borboll o font del Borboll o dels Borbolls, brollador situat al barranc del mateix nom, no gaire lluny del monestir. Ja s'esmenta amb la forma Barboll al *Llibre del Pastoret*. Va rebre aquest nom des de temps antics, perquè sortia l'aigua de sota terra brollant cap amunt, a borbollons, com quan bull. En temps dels frares va compartir el nom amb el de Sant Elies, perquè estava al costat d'aquesta ermita.

El genèric Fonts de Cardó correspon a una llarga llista de fonts, moltes de les quals encara són conegudes amb els noms que es van fixar en temps dels carmelites. A més de les anomenades anteriorment hi ha o hi havia la font de l'Àngel, de l'Avellana, de l'Argilagar o de Sant Onofre, de l'Àlber, del Boix, de la

¹²⁶ Arxiu de la Corona d'Aragó, Pergamins Jaume II, núm. 394.

Columna, del Manco, del Molí, de l'Oliver, del Pastor o de Riudabelles, del Pouet de Sant Bernat, del Prior, de la Ronya o de Sant Roc i, anecdòticament, la font dels Miracles, de Santa Agnès, de Santa Anna, de Santa Teresa, de Sant Joan, de Sant Roc, de la Sucursal, dels Teixets i alguna més. L'autor dels *Annales* diu que a principis del segle XVII n'hi havia vint-i-set. Fora dels límits de la baronia de Cardó i Sallent, encara que molt properes, hi ha la font del Teix (de Rasquera), del Morral de les Nines o la font d'en Calces (de Costumà). Un topònim de Cardó possiblement relacionat amb l'aigua i també amb el bestiar, és el de la Buinaca, nom d'un barranc documentat l'any 1746 a Cardó al terme de Tivenys,¹²⁷ també és el nom d'una partida de terra de Bítem. Coromines escriu Boinaca, el relaciona amb aigua i el fa venir de l'àrab (Coromines, 1994-1997: III, 46-47).

Hi ha altres noms relacionats amb els problemes que ocasionava el bestiar quan entrava a les terres de la baronia de Cardó i Sallent sense permís. En temps dels frares carmelites es van haver de construir uns albacars o murs al barranc de Sant Josep o vall dels Albacars. Tenien com a finalitat impedir que els ramats s'acostessin a la font dels Albacars, font d'aigua saludable que, segons deien, millorava la salut dels bestiar malalt. Era una de les fonts que havia causat més plets (*Annales*: 228). En aquesta vall es va iniciar un dels incendis, el de l'any 1623. Perquè no hi tornessin a anar els ramats, a més del mur, els frares van fer desaparèixer la font, juntament amb altres cinc (Beguer 1948, p. 127-129). L'anomenada Muralla, o muralla dels Frares, segurament també es va construir per impedir l'entrada dels ramats al territori del monestir. Era una forta paret que van aixecar els frares per completar el mur natural i aïllar-se millor (Bedós: 256). Poca cosa es conserva d'aquesta muralla, segurament només la part de tàpia de pedra seca que descriu Miquel S. Jassans i que impedia l'accés dins el clos de Cardó quan era carmelita (Jassans, 1988: 62-63).

Altres topònims

No és la intenció d'aquest escrit detallar tots els topònims relacionats amb els usos de la terra i els boscos, actuals o pretèrits. Però no es vol passar als següents apartats sense fer una breu referència als abundants topònims descriptius que responen a una característica del lloc, clarament identificable pel nom que la gent del país li ha atribuït. L'Argila, nom d'una partida de terra i d'una bassa, i la punta del Cingle de l'Argila; l'aguda silueta de la punta, roca, penya o penyal de l'Agulla, de gairebé 700 metres; la punta de les Artigues, o Ortigues, com posa en alguns mapes; la serra de l'Aumànguina, per almangra o mangra, «òxid de ferro vermell, terrós»; el barranc de Boca de Foix; la partida dels Cabaixals, segurament deformació de Cavallsalts; el bosc d'en Caumes; la partida i la feixa dels Cirers (a Cardó hi ha cirers bords); la cova de les Cisternones, perquè tenen un piló d'aigua fresca; els Clots dels Orons, per Aurons; el coll d'Odres; la Coma del Carrascal; la Cova Roja; el Collet més Alt; la tormina de l'Escaleta; la partida de la Faixa Negra; el Feixó; la Fou, barranc estret; la roca de la Finestra; la cova de la Llanterna; la serra del Mal Temps; la Mola o Pera Mor o Pedra Mor; la Pedra Blanca; el barranc del Pouet Vell; la Roca o tossal del Pas de l'Ase, nom que reben alguns passos estrets; la Roca Tallada de la Portella, que potser és la Roca Tallada en ocasions dita lo Salt o cingle del Salt; la Roca Melera, que rep aquest nom perquè en un concavitat es va trobar una gran quantitat de mel i arnes; les muntanyes, el barranc i la font del Roldor (Roudor o Raudor), nom d'un arbust; la Serra Alta; la Serra Redona, la tormina de Caragol, a la finca de Toni de Caragol, de Benifallet, o el coll de l'Eixermada, sinònim d'artiga. Són noms d'un paisatge desigual, rocallós, amb molts barrancs i pocs replans, per on en el passat van vagar individus que vivien fora de la llei, i alguns topònims pretèrits ho certifiquen. En el camí de Tivenys a Cardó hi havia un gran pi que els antics moradors de Cardó, abans que hi anessin els frares, anomenaven Pi de les Brivalles, des d'on un bandoler vigilava l'entrada a la vall de Cardó. També va existir un camí dels Bandejats, que de Cardó anava a la partida de la Granada, a la plana del Burgar, i la cova dels Emboscats.

TOPONÍMIA RELIGIOSA

L'aparició de topònims religiosos comença amb la fundació del convent de Cardó pels carmelites descalços. La majoria del noms es troben per primera vegada als *Annales de los carmelitas descalços de la provincia de San Josef en el Principado de Cataluña*, manuscrit on es narra la fundació del convent de Sant Hilarió, de les ermites, les dificultats dels primers anys i altres notícies que van de 1606 a 1707. Va ser en aquest primer any quan es comencen els tràmits per a la fundació d'un monestir i diverses ermites a l'antiga baronia de Cardó i Sallent. Era el lloc ideal per a l'establiment d'un desert de la comunitat, tranquil, segur, retirat, boscos, amb clima fresc i sa, bona vista i abundant aigua. En pocs anys Cardó va passar de ser un lloc feréstec a un clos religiós

¹²⁷ Protocols notariais de Xerta, any 1746, f. 372.

delimitat per l'esquerpa orografia. Primer, mentre anaven preparant el terreny per a la construcció del monestir, els frares van construir un oratori. No va ser fins l'any 1617, quan ja havien fundat la majoria de les ermites escampades per la vall, que es va acabar la construcció del monestir.

El convent i les ermites

El convent i les ermites es van anar batejant a mesura que s'anaven construint en els primers anys del segle XVII. El convent va rebre el nom de Sant Hilarió de Cardó (o del desert de Cardó) i les ermites, a mesura que es fundaven, rebien el nom que sovint proposava el fundador, que era qui aportava el capital per a la construcció. Aquests noms en alguna ocasió tenien una relació amb el nom del benefactor: el de l'ermita de Sant Jeroni va ser Jeroni Ferrer. Aquests noms no van quedar circumscrits únicament a l'ermita, sinó que es van estendre als indrets propers o relacionats amb l'ermita a partir del moment de la seva construcció, noms que es van mantenir després del període de presència carmelitana. La funció religiosa del monestir va desaparèixer però no els noms d'origen religiós, que estaven ben fixats en el territori. En l'època del balneari es van conservar i en van aparèixer de nous.

Les ermites, escampades per la vall de Cardó, eren petites i senzilles, amb porxo, cel·la, una petita cuina i el seu oratori. A la majoria hi predominava la pobresa, gairebé totes tenien aigua ben a prop i en algunes es podia cultivar un hort.

Catorze ermites, hi va haver: ermita de Santa Eulàlia o Santa Olalla; ermita de Sant Bernat o Ermita Cremada, que feia de porteria del desert venint de Tivenys; ermita de Sant Josep, que els frares anomenaven «*Aranjuez de Cardó*»; ermita de l'Àngel, de Sant Àngel o del Sant Àngel Custodi, també porteria del convent en el camí que baixava del coll de Cosp; ermita de la Columna, dedicada a Crist Nostre Senyor posat a la columna, i després a Sant Simeó Estilita; ermita de Santa Teresa o de «*Nuestra Madre Santa Teresa*»; ermita de Sant Jeroni; ermita del Carme o de Nostra Senyora del Carme; ermita de Santa Anna; ermita de Sant Onofre, de Sant Nofre o de l'Agulla, perquè es va construir sobre una alta i estreta penya; ermita de Sant Joan o de Sant Joan Baptista; ermita de Santa Agnès; ermita de Sant Elies; ermita de la Nativitat de Nostra Senyora, que més endavant rep el nom de la Santíssima Trinitat o de la Trinitat. Segurament també va ser una ermita l'edifici conegut com Sant Roc.

La majoria de les ermites tenien la seva font, que es coneixia, i en molt casos encara es coneix, amb el nom de l'ermita. Igualment porten o portaven el nom de l'advocació de l'ermita el lloc on es troben (barranc, vall o coma) i alguns dels indrets propers (coll, collet o collada, pouet, salt, canal, puig, punta, massís, solar, obaga, era o camí). Així, hi ha l'ermita de Sant Bernat, i al seu entorn, segons diversos documents, la vall de Sant Bernat, la font de Sant Bernat, el coll de Sant Bernat, el barranc del Pouet de Sant Bernat o la canal de la Vall de Sant Bernat.

La religió que regia en tots els àmbits de la vall de Cardó motiva la presència d'altres hagiopònims. Les dues creus situades en els camins d'entrada a la vall que indicaven que Cardó era un espai religiós, de silenci, solitud i pregària van rebre el nom de Creu del Silenci. Una es trobava al camí que venia de Tivenys i l'altra al que baixava del portell de Cosp. En aquests mateixos camins la primera ermita que es trobava era la de Sant Bernat, venint de Tivenys, i la de l'Àngel, venint de Cosp. Les dues exercien de porteria del monestir, i és per això que sovint es coneixien com la Porteria.

Algunes coves, fonts, penyes i altres accidents geogràfics recorden fets o protagonistes relacionats amb l'orde dels carmelites o amb el monestir. La cova del Fundador, on es va aixopugar el fundador quan es va iniciar la construcció del convent; la cova dels Vicaris, on es va nomenar el primer vicari de Cardó i es va confirmar el de Reus; la font, la punta o el puig del Prior; el jardinet del Sagristà, situat dins el clos conventual; la cova de Sant Higini; la font dels Apòstols, una de les cinc fonts que van fer desaparèixer els carmelites de Cardó perquè no hi anessin els ramats; la Trona, escrit «*Púlpito*» al document original, roca que representa una trona per predicar, amb les seves grades naturals i la barana.

Als *Annales* apareixen topònims transportats, originats en terres llunyanes, plens de simbologia religiosa, que no van arrelar fora del món conventual. Es compara Cardó amb el torrent i les grutes de Carit, on el profeta Elies va viure en soledat; amb la Tebaida, regió de l'Alt Egipte que té com a capital Tebes, lloc solitari, de recés, de contemplació, amb fonts, convents i ermites, on van viure, entre altres, sant Pau l'Ermità i sant Antoni; es parla del Jordà, que apareix quan es descriu l'ermita de Sant Joan Baptista, on tres fonts pròximes

fan pensar que volen formar un altre Jordà; també s'anomena Portal de Betlem una penya situada al principi de la Tebaida.

Un nom religiós que té l'origen abans de la presència dels carmelites és la Creu de Santos o tossal de Santos, cim de 942 metres. Es troba a la confluència dels termes de Rasquera, Tivenys i Benifallet i és el punt culminant de la serra de Cardó. En aquest lloc hi havia hagut una gran i destacada creu de fusta que, segons diuen, va ser cremada per uns carboners. Alguns mapes denominen el punt més alt amb el nom de Xàquera i altres el reserven per a una altra punta de gairebé la mateixa altitud que és no gaire més enllà del cent metres. Aquest nom s'ha agafat del lloc de Xàquera, clotada que hi ha sota el tossal de la Creu de Santos on sempre hi ha aigua. En aquesta clotada hi ha el conegut pouet de Xàquera, molt freqüentat pels ramats. El nom de Creu de Santos apareix documentat l'any 1890, encara que segurament és una mica anterior a aquesta data. Fins llavors se'l coneixia com a tossal de Santos, nom que es documenta per primera vegada als límits entre el terme general de Tortosa i els de la batllia de Miravet l'any 1294, i continua utilitzant-se als segles posteriors. El 1746 encara es llegeix tossal de Santos en uns protocols notariais de Xerta. No se sap l'origen d'aquest nom. En un manuscrit de l'any 1686 que es conserva a la biblioteca de la Universitat de Barcelona es llegeix: «el monte que los naturales llaman Tosal de Santos, que es lo mesmo que alto o cumbre de Santos, no se sabe porque tiene tan glorioso apellido [...] tal vez por los moradores de santa vida que aora habitan aquellas soledades» (Manuscrit 992, UB). El nom de Creu de Santos, també apareix per anomenar el circ de la Creu de Santos i el coll de Creu de Santos.

LLEURE

Amb l'obertura del balneari la vall de Cardó canvia d'estadants. Ara són famílies que cerquen un lloc tranquil per descansar, per passar uns dies en contacte amb la naturalesa, amb la contemplació del paisatge, en un clima ventilat i sa, per passejar i fer excursions, per provar les bondats de les terapèutiques aigües de les nombroses fonts o dels serveis que el balneari oferia. Eren famílies de classe mitjana o alta, religiosos, excursionistes i científics que van escrutar tots els racons passejant, cercant fòssils o inventariant la flora. Aquesta nova direcció va modificar els criteris que havien regit a l'hora de batejar amb noms propis un indret. Els noms tradicionals i els religiosos es van mantenir com s'haguessin mantingut en qualsevol territori de característiques similars. Però sempre hi ha canvis i pèrdues. El que va canviar és la percepció que es tenia del lloc. Ara ja no era un lloc de silenci i oració, ara era un lloc d'oci, d'esbarjo, de descans, de diversió, de muntanyencs, d'investigació. Ara es veuen les muntanyes, les roques, les fonts, l'espai en general, d'una manera menys espiritual, i els noms que identifiquen els llocs són volgutament diferents.

Això no impedí que la religió seguís planant sobre la toponímia. La vall tenia un passat proper que no es podia ignorar, la religió dominava la societat de l'època, i els estadants pertanyien a classes socials conservadores. No ha d'estranyar que en aquesta nova etapa encara es creessin nous topònims religiosos. L'estada a l'establiment termal de diversos llocs de Catalunya, sobretot de Tortosa, Reus, Tarragona i Barcelona, la presència d'erudits que van estudiar les particularitats del lloc i d'excursionistes que van recórrer les seves muntanyes, va fer que la història, els racons, la botànica i els seus topònims es difonguessin a través dels llibres i dels mapes.

La toponímia del temps del balneari

Quan l'any 1899 Salvador Cabestany, propietari del balneari, va fer construir un nou edifici amb habitacions més grans i confortables, va batejar-lo amb el nom de Sant Salvador, nom que també va rebre la plaça de l'entrada al balneari. Igualment el prenom de l'excursionista i estadant habitual Jaume Volart, va influir en la denominació del mirador de Sant Jaume, inaugurat el dia de Sant Jaume. Prop de l'ermida de Santa Agnès hi havia el mirador del Bisbe o del Bisbe Laguarda (bisbe de Barcelona) que es va hostatjar al balneari en diverses ocasions. A la part oest de l'antic claustre, el passadís amb les habitacions que habitualment ocupaven els sacerdots que en gran nombre pujaven al balneari, va rebre, popularment, el nom de passadís dels Capellans. Fora del convent, l'antiga font de la Ronya, nom considerat poc pulcre, es va batejar per font de Sant Roc, encara que per raons comercials es va pretendre que se la conegués per font dels Miracles. A tocar del salt d'aigua hi havia el Cambril, nom que va rebre la gran volta de la balma oberta a la roca amb filigranades estalactites, com si fos una cambra darrere un altar amb una imatge religiosa. Els frares, antics estadants, també eren recordats al repertori onomàstic: el bosc dels Frares, la muralla dels Frares, el barranc del Frare o el salt del Frare, on diuen que van tirar un frare de Cardó.

Alguns espais de descans, de conversa o joc del recinte del balneari, recorden el món urbà del qual provenen els clients (la plaça Catalunya, el Casinillo), encara que la majoria de noms identificadors són de fora del balneari, fruit de les passejades o excursions, i estan relacionats amb la vegetació. La font i el barranc dels Àlbers; la font de l'Avellaner (ja seca els anys quaranta del segle passat), confosa amb la Sucursal, al costat de la qual naixia; la Carrasca Dolça, nom segurament referit a un bosc poblat amb aquesta espècie que dona bones bellotes, situat, segons deien, al lloc on hi havia el poble de Sallent —si és que darrere aquest nom es va consolidar un poble—, nom també del cim i del coll de la Carrasca Dolça o Coll d'Odres; el barranc de la Servera, al fons del sallent; la plaça dels Lledoners, voltada de lledoners, la serra del Coll dels Pins; a més d'alguns pins singulars com el Pi de les Quatre Branques, que naixien a dos metres de terra d'un tronc comú, el Pi dels Enamorats, al costat d'una barana doble i un banc de pedra, i el Pi de la Migdiada, a poca distància de la Roca Melera; no falten al·lusions al boix: barranc del Boix, coll del Boix, bassa del Boix, font del Boix i la veïna serra del Boix.

Les formes del relleu despertren la imaginació dels humans, i les seves característiques provoquen l'aparició de noms descriptius. En aquest apartat s'esmenten els creats en època del balneari i alguns de creats abans que encara es mantenien vius. La Roca Tallada, situada entre els termes de Cardó i Costumà, apareix documentada a principis del segle XVII amb aquest nom, o com a Roca Tallada de la Portella al segle XVIII, en un capbreu de l'any 1748. La Roca Foradada, o Arc de Cardó, arc natural d'uns vint metres d'alçada creat per l'erosió de l'aigua. Altres noms divulgats en èpoques més modernes són: la Cova Foradada, que es diu així perquè s'hi havia d'entrar baixant amb corda per un forat; les roques de la Barca, amb forma de barca; el portell de la Cassola i la Cassola del Diable, on hi ha el Forn del Quitrà; el Martell o els Martells, roques que es veuen des del balneari i que presenten aquesta forma a la cresta de la muntanya en superposar-se els fragments dels estrats, i potser també el Martellet, si F. de P. Bedós es refereix al mateix lloc (1911: 252); la Testa de Camell; el Colom o el Colom de Pedra, més amunt de la Columna; els Pilonets, que aparentment formen una pila de pedres; la Reclota, petita partida de terra, i el salt de la Reclota; el Coll Pelat; la cova de la Cambra Blanca, descrita per F. de P. Bedós (1911: 281-282); el Cap del Moro; la Velleta; el Circ de l'Ós, que va rebre aquest nom perquè cap de les persones consultades no sabia si en tenia algun; per això van decidir posar-li aquest nom, perquè una penya de la barrera del circ aparentava la forma d'un ós recolzat només amb les potes del darrere (Bofill, 1890).

Les situacions de llum o tenebra també han generat topònims: la Cova Llòbriga, prop de la font del Teix, esquerpa cova que aixoplugava els ramats; al barranc i el coll de Cosp hi ha l'enorme roca Llumínosa o del Mígdia, que rep aquest nom perquè un gran forat al sostre la il·lumina, sobretot al migdia, quan hi entra plenament la llum del sol.

Es coneixen anècdotes que justifiquen alguns noms. La font de la Minyona, segons diuen, rep aquest nom perquè una criada que no es trobava bé va beure aigua d'aquest font i va millorar; a la cova del Mort s'hi va trobar un home mort; l'ermita de Sant Bernat es coneixia també com a Ermita Cremada, ja que segons la tradició la van cremar els frares de Cardó perquè hi van trobar l'ermità amb una dona, encara que també es diu que es va cremar en un incendi del bosc; la Creu dels Cambres, a la punta de les Artigues, posteriorment Creu dels Xofers, noms originats per les celebracions que en alguns moments hi van fer membres del servei dels clients del balneari (Farnós 2006: 133); la passejada o camí de Circumval·lació, nom humorístic que els assistents al balneari donaven a l'itinerari que feien quan no volien o no els anava bé fer llargues excursions: sortia i acabava al balneari passant per la Columna, la Sucursal i el Borboll.

CONCLUSIÓ

La toponímia de la serra de Cardó es pot analitzar des de diverses perspectives fruit de la seva trajectòria històrica. Des de l'època senyorial fins a la fi de l'etapa del balneari, passant pels segles de presència dels carmelites descalços, la seva toponímia presenta dues remarcables etapes ben diferenciades: la conventual i la ludicosanitària, situades, una i l'altra, dins un context temporal més ampli, el que abasta tot el període històric conegut, del segle XIII a l'actualitat. La primera etapa s'identifica per l'hagiotoponímia de l'època conventual, encara ben viva, amb la presència del monestir, nombroses ermites i altres signes religiosos d'identificació onomàstica. Configura un bloc ben diferenciat (ermita, cova i font de Sant Elies, la Creu del Silenci, la font del Prior, la cova dels Vicaris). L'etapa medicinal, de descans i excursionisme del període del balneari és en part conservadora, manté els noms del passat, sobretot els religiosos, i és creadora de noms nous i difusora de tots a través dels seus estadants (el Pi de les Quatre Branques, la Testa del Camell, el Circ de l'Ós, la placeta del Casinillo). Aquests dos conjunts toponímics estan inclosos en el més general que, a partir de les característiques físiques del lloc i la seva història (confirmació de límits, disputes territorials, plets per les

pastures, les aigües i els boscos o establiments), ha creat una específica i variada toponímia, antiga i més espontània, que abasta tots els camps de l'onomàstica (Sallent, coll de la Contesa, portell de Cosp, tossal de Santos o Creu de Santos). Aquest escrit ha destacat la presència de topònims relacionats amb la ramaderia, una de les causes del conflictes (mallada dels Foguerets, l'Atans Sobirà, el Corralet de la Pedra, el lligallo de Cantavella, la font dels Albacars). Un exemple d'aquests estrats és la tradicional font de la Ronya, nom que va rebre dels pastors quan van observar que el bestiar atacat de la ronya es curava en banyar-s'hi. En el temps dels carmelites va mudar el nom per font de Sant Roc, situada al barranc de Sant Roc, a tocar de l'ermita d'aquest nom. Més tard, i sense gaire èxit, va rebre el propagandístic nom de font dels Miracles, amb una clara intenció d'atraure clients per al balneari. Tres noms per a una mateixa font.

FONTS D'INFORMACIÓ

Bibliografia

- BEDÓS, Francisco de Paula (1911): «Cardó i riberes de l'Ebre», Barcelona: *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. 200 i 201, p. 245-263 i 273-289.
- BEGUER PINYOL, Manuel (1948): *El valle de Cardó. Monografía histórica*, Tortosa: Algueró i Baiges.
- BOFILL i POCH, Artur (1890): «Serra de Cardó (Tortosa). Moluscos recullits en aquesta localitat en agost de 1882», Barcelona: *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*, 139-144.
- Cardó-Rasquera* (2006), mapa de la Serra de Cardó, Barcelona: Editorial Piolet.
- CASTELLVELL, Ventura (2005): «Toponímia dels límits de la batllia de Miravet (Rasquera, Miravet, el Pinell i Prat de Comte) amb l'antic terme general de Tortosa en el segle XIII», Flix: *Miscel·lània del CERE*, núm. 17, 35-44.
- CASTELLVELL, Ventura (2011): «Els carmelites descalços i la toponímia de Cardó en el segle XVII», *De noms i de llocs. Miscel·lània d'homenatge a Albert Manent i Segimon*, Societat d'Onomàstica - Diputació de Tarragona, 163-170.
- COROMINES, Joan (1994-1997): *Onomasticon Cataloniae*, 9 volums, Barcelona: Curial Edicions Catalanes.
- FARNÓS PALLARÉS, Joan (2006): *Caminant per la Serra de Cardó*, Rasquera: Grup Cultural Rasquerà.
- FONT I QUER, P. (1950): *Flórula de Cardó. Consideraciones generales sobre las plantas que se crían en su valle en relación con la temperatura, sequedad y pobreza polínica del aire, seguidas del catálogo de dicha flórula*, Barcelona: Talleres Tipográficos Mariano Galve.
- FONT RIUS, José María (1969-1983). *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 3 vol. Madrid-Barcelona. Carta de poblament de Cardó, any 1207.
- GOMIS, Cels (1890): «De Tortosa a Cardó», Barcelona: *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*, 201-219.
- IGLÉSIES, Josep; SANTASUSAGNA, Joaquim (1931), *Del Camp de Tarragona a l'Ebre. Guia itinerària precedida d'un esbós monogràfic*. Reus: Impremta M. Roca.
- JASSANS, Miquel S. (1988): *Toponímia de Rasquera*. Rasquera: Grup Cultural Rasquerà.

Arxius

Annales de los carmelitas descalços de la provincia de San Josef en el Principado de Cathaluña, dedicados al mismo santísimo patriarca padre y único patrón suyo, San Joseph. Libro Tercero (1707?), de Joan Blanc Mur, fra Joan de Sant Josep a la vida religiosa, Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

1294. Límits entre el terme general de Tortosa i les batllies de Miravet i Horta, pergamins de Jaume II, núm. 394, Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona.

1686. Manuscrit 992, any 1686, Biblioteca de la Universitat de Barcelona (BUB).

1746, Protocols notariais de Xerta (PNX), notari Pere Joan Perera, any 1746, Arxiu Comarcal del Baix Ebre.

1748, Capbreu de Benifassà (1747-1748), Protocols notariais de Tortosa (PNT), notari Pedro Juan Pérez Blasco, caixa 921, signatura 2405, «Capbreu del monestir de Ntra. Sra. de Benifassà dels termes de Xerta, Benifallet, Tivenys, Xalamera, Cardó i Sellent», Arxiu Comarcal del Baix Ebre.

1757, Monestir de Benifassà, any 1757. Clero, libros 2719, Archivo Histórico Nacional.